ROZHLADY

LEXIKÁLNY ATLAS RUSKÝCH NÁŘEČÍ – NOVÝ KROK V SLOVANSKEJ LINGVOGEOGRAFII¹

LUBICA DVORNICKÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava, Slovensko

DVORNICKÁ, Lubica: *Lexical Atlas of the Russian Dialects* – a new step to Slavonic linguogeography. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2019, Vol. 70, No 1, pp. 113 – 124.

Abstract: The methods of geolinguistics offer the possibility to study the geographical spread of dialect phenomena. The paper focuses on the presentation of the new Russian linguogeographic work *Lexičeskij atlas russkich narodnych govorov* [*Lexical Atlas of the Russian National Dialects*], namely the first volume – *Planthood*. Some aspects of the atlas conception are compared with other atlas works that are known and used or even prepared in the Slovak linguistic context: *Atlas slovenského jazyka* [*Atlas of the Slovak Language*], *Český jazykový atlas* [*Czech Linguistic Atlas*] and partially *Slovanský jazykový atlas* [*Slavic Linguistic Atlas*]. These works represent different periods in the development of linguistic geography methodology, so they represent different linguogeographic concepts.

Key words: dialectology, linguogeography, lexical atlas, Russian, Slavic languages

Jazykovozeemepisná metóda, ktorá umožňuje sledovať geografické rozšírenie nářečových javov, sa začala v dialektológii uplatňovať od konca 19. storočia. Získala významné postavenie aj v slovanských jazykoch, a to nielen v čiastkovom regionálnom a národnom rozsahu, ale i v širšom, nadnárodnom či medzinárodnom kontexte. Slovanský jazykový materiál (spolu s materiálom ďalších jazykových rodín) je súčasťou *Európskeho jazykového atlasu* (*Atlas linguarum Europae*) a umožňuje tak konfrontovať príbuzné a nepříbuzné európske jazyky. Časť slovanského jazykového materiálu vedno s neslovanským v areáli karpatského oblúka zachytáva *Celokarpatský dialektologický atlas* (*Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas*) zameriavajúci sa predovšetkým na lexiku súvisiacu s pastierskym spôsobom života a salašníctvom (podrobnejšie p. Ripka, 2009). Výnimočným projektom slovanskej lingvogeografie, na ktorom (podobne ako na predošlom) aktívne participuje aj slovenská dialektológia, je *Slovanský jazykový atlas* (*Obščeslavianskij lingvističeskij atlas*, ďalej SJA).

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu Vega č. 2/0104/18 Slovanský jazykový atlas – odraz prirodzeného vývinu jazyka.

Jeho zväzky sú výsledkom práce dvoch sekcií – lexikálno-slovotvornej a foneticko-gramatickej – a umožňujú tak skúmať predovšetkým tieto stránky (po návrate Bulharska² v roku 2005 do projektu už všetkých) dialektov slovanských jazykov (podrobnejšie pozri Chochol, 2015).

Jazykovozemepisný výskum jednotlivých národných jazykov nachádza svoje zavŕšenie v národných jazykových atlasoch. Každý zo vznikajúcich atlasov prináša niečo nové nielen v sprístupnenom materiáli, no i v metódach výskumu a spracovania získaných údajov a stáva sa akýmsi novým stupienkom a inšpiráciou pre ďalšie atlasové práce. Odráža i technické možnosti doby svojho vzniku. Pri výskume slovenskej nárečovej lexiky a jej skúmaní v širšom kontexte prirodzene najčastejšie siahame po prácach našich a českých kolegov – *Atlase slovenského jazyka* (ďalej ASJ) – jeho štyri zväzky vychádzali postupne v rokoch 1968 – 1984 a po *Českom jazykovom atlase* (ČJA), ktorého šesť zväzkov vyšlo v rokoch 1993 – 2011 (prvé tri boli lexikálne). Viažu sa na rôzne obdobia realizácie projektov a reprezentujú rozdielne lingvogeografické koncepcie.

Najnovším prírastkom do rodiny národných atlasových projektov je *Lexičeskij atlas russkich narodnych govorov* (ďalej LARNG).³ Predstavovaný zväzok *Rastlinstvo* je prvou časťou z tematického okruhu Príroda. Zväzok obsahuje mapy, komentáre a nárečový materiál získaný terénnym výskumom na území Ruskej federácie po Ural, teda v európskej časti Ruska.⁴

Myšlienka vytvorenia tohto projektu vznikla začiatkom sedemdesiatych rokov. V roku 1972 ju na zasadnutí Medzinárodnej komisie pre Slovanský jazykový atlas v Leningrade predstavil jej duchovný otec Igor A. Popov, ktorý sa, žiaľ, nedožil ani vyjdenia *Ukážkového zväzku LARNG*.⁵ Pomerne rýchlo sa začal vytvárať návrh koncepcie diela, sformoval sa pracovný kolektív a začala sa príprava dotazníka. Je pochopiteľné, že práve od kvality dotazníka závisí aj kvalita zozbieraného materiálu a tým nadväzne ďalšie možnosti jeho spracovania a kartografovania. Už pri tvorbe

² Bulharská národná komisia pozastavila svoju činnosť na projekte v roku 1982. Bulharský nárečový terénny materiál k štyrom lexikálno-slovotvorným a šiestim fonetickým zväzkom SJA vyšiel v samostatných publikáciách v rokoch 2013 a 2015. Spolupracovali na nich bulharská a ruská národná komisia.

³ Pri predstavovaní projektu I. A. Popov uvažoval o vydávaní zväzkov v dvoch častiach, z ktorých prvá by zahŕňala európsku časť Ruskej federácie a druhá Sibír a Ďaleký východ. Takýto rozsiahly projekt sa ukázal ako nerealizovateľný a rozhodlo sa o obmedzení sa na európsku časť Ruska. Podľa autorov zostáva získanie materiálu na Sibíri, na Ďalekom východe a po zjednotení Krymu s Ruskom i na tomto území stále aktuálnou úlohou. V najbližšom období sa však o tejto fáze neuvažuje s ohľadom na rozsah prác i finančnú náročnosť.

⁴ *Ukážkový zväzok LARNG* vyšiel v roku 2004, jeho informačne nasýtená recenzia A. Ferencíkovej bola publikovaná na stránkach druhého čísla časopisu *Slavica Slovaca* v roku 2006.

⁵ Okrem toho, že bol tvorcom koncepcie LARNG, spoluautorom a zodpovedným redaktorom rozsiahlych dotazníkov, bol aj jeho spoluautorom i spoluredaktorom. Po jeho smrti sa vedúcim prác na projekte stal dnes už tiež zosnulý Alexandr S. Gerd – slavista, lexikograf, etnolingvista a onomastik, ktorý sa venoval (okrem iného) i aplikovanej lingvistike, terminológii a dialektológii slovanských jazykov. V súčasnosti úlohu vedúceho projektu zastáva jeho žiak, dialektológ Sergej A. Myznikov.

dotazníka, ktorý vyšiel tlačou v roku 1994, sa bral do úvahy systémový prístup ku skúmaniu lexiky ruských nárečí. Terénny výskum k všetkým tematickým okruhom ešte nie je ukončený (okrem tematického okruhu Príroda, ktorý bude tvoriť niekoľko zväzkov LARNG). Prebieha postupne a bude trvať ešte niekoľko rokov, veď sa musí získať nielen lexikálny materiál z obrovského množstva otázok,⁶ ale musí sa výskumne obsiahnuť i obrovský areál. Popri akademických pracoviskách sa tohto výskumu preto zúčastňujú aj dialektológovia a študenti približne sedemdesiatich vysokých škôl z európskej časti Ruskej federácie. Súčasťou pramennej základne LARNG sú popri záznamoch z terénnych výskumov aj regionálne slovníky a lexikálne atlasy. Tie sú zároveň jedným zo zdrojov na verifikáciu získaných študentských materiálov, pri ktorých sa vždy zvažuje otázka ich spoľahlivosti.

Národné i nadnárodné atlasové kolektívy riešia veľké množstvo nielen odborných metodických a koncepčných, ale i technických problémov. Tie sa často navzájom prelínajú a sú podmienené aj viacerými extralingvistickými faktormi. Formát publikácie a rozhodnutie o tom, či komentárová časť bude súčasťou zväzku, alebo bude publikovaná samostatne – to je jedna z úloh, ktoré je nevyhnutné rozhodnúť. V tomto prípade majú asi väčšiu slobodu voľby krajiny s menšou rozlohou.

Dotazník pre prvý zväzok ASJ (Vokalizmus a konsonatizmus) sa vyplňal prakticky vo všetkých slovenských obciach (2 559 obcí), z nich sa určila bodová sieť (335 obcí), táto bodová sieť sa stala východiskom kartografických prác na prvých dvoch zväzkoch atlasu. Výskum pre lexikálny a slovotvorný zväzok ASJ sa robil v týchto 335 obciach, čo je vzhľadom na rozlohu Slovenska dostatočne hustá sieť na poznanie lexikálnej a slovotvornej diferenciácie slovenských nárečí. Zväzky ASJ sú členené vždy na dva samostatné diely – mapová časť má väčší formát a osobitne publikovaná komentárová časť je z hľadiska používateľa pohodlnejšia na manipuláciu.⁷

Vyššie spomínanými otázkami, teda i otázkou formátu publikácie, sa zaoberali aj autori ČJA. „Nemalým problémom dosavadných atlasů – a tato okolnost znamená značnou nevýhodu vlastně také pro uživatele – je příliš velký formát. Nejvýhodnější je, podaří-li se zachovat formát běžné vědecké knižní publikace“ (ČJA 1, s. 24). Mapy a komentáře sú v tomto atlase publikované úsporne, vždy spolu v jednom zväzku.

⁶ Dotazník LARNG má 5 815 otázok zoradených do siedmich tematických okruhov zahŕňajúcich rôzne sféry národného života a jeho ôsmu časť tvorí abecedný súpis vyše 700 vybraných slov, pri ktorých sa vyžaduje spresniť ich areálový výskyt alebo objasniť ich sémantiku. Je to zatiaľ najrozsiahlejší dotazník v slovanskej dialektológii. Na porovnanie – dotazník na výskum nárečovej lexiky pre štvrtý zväzok *Atlasu slovenského jazyka*, podľa ktorého sa východiskový materiál získaval v rokoch 1965 – 1970, má číslovaných 1 259 otázok, hoci to nie je presný počet, lebo viaceré otázky sa ešte členia na ďalšie podotázky. Dotazník pre ČJA vo svojej konečnej podobe obsahuje 2 649 otázok (niektoré sa však skúmali iba v tzv. opornej sieti bodov, ktorú tvorí 107 vybraných obcí), výskum sa konal v rokoch 1964 – 1972 v 420 obciach a v r. 1973 – 1976 v 57 mestách. Mimoriadne obsiahly dotazník SJA obsahuje 3 454 otázok, aj jeho vyplňanie bolo náročné a zabralo pri intenzívnej práci obdobie viacerých rokov (1965 – 1973).

⁷ Z tohto dôvodu pri citovaní 4. zväzku ASJ uvádzame bibliografický odkaz ASJ IV-1, ak ide o mapovú časť zväzku, a ASJ IV-2, ak ide o časť komentárovú.

Zvolený spôsob prezentácie materiálu umožňuje striedať celostránkové a polstránkové mapy, ktoré sa čitateľsky veľmi príjemne prelínajú s komentárovou časťou.

Keďže európska časť Ruskej federácie zaberá približne 39 % rozlohy Európy, zvažovať menší formát atlasu by hlavne pri náročne postavenej koncepcii tohto diela mapy zneprehľadnilo. V 1. zväzku LARNG tak čitateľ dostáva do rúk takmer sedemkilogramovú plnofarebnú nádhernú publikáciu veľkého formátu. Prípadné výhrady k sťaženej manipulácii sú v dnešnej dobe jednoducho a elegantne vyriešené možnosťou používania elektronickej verzie LARNG,⁸ ktorá je priložená na DVD.

Jedným z nutných krokov bolo určenie bodovej siete, ktorá by dovoľovala prehľadne prezentovať získaný materiál. Podkladová mapa LARNG obsahuje 1 064 čísel (plus 17 s abecedným indexom). Tie v zásade zodpovedajú počtu administratívnych celkov. V prípade jedného nárečia sa vyberá jeden reprezentatívny bod v oblasti, pri viacerých typoch nárečí niekoľko bodov, no materiál sa vždy vzťahuje na to isté číslo. Vedúci projektu LARNG Sergej A. Myznikov vo videu natočenom pri príležitosti vyjdenia *Ukázkového zväzku*⁹ poukazuje na to, že administratívne členenie európskej časti Ruskej federácie nie je rovnomerné. Na severe je medzi jednotlivými lokalitami často vzdialenosť desiatky kilometrov, no na husto osídlenom juhu sú čísla jednotlivých administratívnych oblastí pomerne blízko seba. Ak by sa uvádzali konkrétne lokality, kartografovanie by bolo veľmi zložité.

V začiatkoch projektu sa zvažovalo, že autormi máp budú iba akademickí pracovníci Ústavu ruského jazyka a Ústavu slavistiky Ruskej akadémie vied v Moskve. Postupne sa prišlo k záveru, že sily jednej pracovnej skupiny na uskutočnenie takého rozsiahleho projektu nebudú stačiť.¹⁰ Preto padlo rozhodnutie o rozšírení počtu spolupracovníkov pri kartografovaní. Podľa údajov v prvom zväzku LARNG sa na jeho tvorbe zúčastnilo 34 pracovísk vrátane akademických. Pre autorský kolektív sa uskutočňujú kartografické semináre, na ktorých sa posudzujú už pripravené mapy. Takisto sa každoročne uskutočňuje vedecká konferencia a od r. 1994 vychádza raz ročne zborník *Lexičeskij atlas russkich narodnych govorov (Materialy i issledovaniya)* s veľkým množstvom teoretických i materiálov bohatých štúdií, ktoré prispievajú k riešeniu problémov spojených s tvorbou LARNG.

Ďalšou úlohou, ktorú musia riešiť autorské kolektívy atlasových projektov, je grafická stránka atlasov, presnejšie, spôsob prezentácie materiálu na mapách.¹¹ Ten

⁸ Podobné riešenie sa zvolilo aj pri vydaní 4. zväzku lexikálno-sémantickej série SJA *Pol'nohos-podárstvo* (zväzok vyšiel v Bratislave v r. 2012 pod vedeckou redakciou A. Ferenčíkovej).

⁹ Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=WLYtM8GavKw>

¹⁰ S. A. Myznikov v spomínanom videu vraví, že ak by kartografacie práce zostali iba na pleciach akademických pracovníkov, aj pri ich vysokej intenzite by trvali 150 rokov.

¹¹ O tom porovnaj ČJA 1, s. 23: „Paralelne s postupným prehodnocovaním úlohy jazykových atlasů, při němž se od atlasů jako pouhých souborů zeměpisně uspořádaných jazykových dat dospívá k atlasům výkladovým, došlo i k výrazným změnám zobrazovacích prostředků. Od někdejších map nápisových, v nichž se zjištěné podoby uváděly ve formě fonetických zápisů přímo do mapy k jednotlivým

ovplyvňujú viaceré faktory a rozhodnutie úzko súvisí aj so zvoleným formátom publikácie.

Väčšina máp štvrtého zväzku ASJ je značkových – doba vzniku a finančné možnosti sa spolupodieľali na rozhodnutí, že tlač je jednofarebná (čierno-biela), použili sa geometrické symboly (figúry), ich členením a výplňou sa zaznamenáva slovotvorná diferenciacia a fonetické nepravidelnosti. Využívajú sa i izolexy na vymedzenie kompaktnej oblasti výskytu nejakej lexémy (predovšetkým v 19 syntetických mapách zaradených do záverečnej kapitoly ASJ IV-1).

ČJA mal byť pôvodne tiež značkový, s ohľadom na nutnosť jednofarebnej tlače a zvolený formát publikácie sa v ňom zvolil zjednodušený syntetizujúci spôsob zobrazovania, ktorý kombinuje plošné a bodové grafické prostriedky, areály sa vymedzujú izoglosami s nápisom alebo šrafovaním.

LARNG využíva farebnú tlač a značkový systém prezentácie materiálu.¹² Základom koncepcie LARNG, prirodzene aj tohto zväzku, sa stal systémový prístup k lexikálnej rovine jazyka založený na hierarchii dialektných rozdielov. Tomu zodpovedá aj systém kartografickej prezentácie materiálu (výber grafických prostriedkov – základných geometrických tvarov a ich vnútorných a vonkajších diferenciácií, tzv. vnútorných a vonkajších diakritík). Rozdielnosť geometrických znakov signalizuje základnú opozíciu súvisiacu s témou mapy, napr. rozdiel v koreňoch slov, významoch, motivačných príznakoch; rozdiely vo vnútorných a vonkajších diakritikách rovnakého znaku naznačujú protiklady iných úrovní (rozdiely v afixálnych morfémach, lexikálnosémantickú variantnosť jednotlivých slov, rozdiely variantných príznakov). Znak sa používajú samostatne, no môžu sa vpisovať aj do iných geometrických tvarov, napr. na označenie zložených slov. Pri kartografovaní opisných konštrukcií sa využíva vonkajšia diakritika. Kartografické znaky sa autori usilovali voliť tak, aby čo najspoľahlivejšie prezentovali lingvistický obsah. Ojedinelé deriváty s koreňmi, ktoré sú kartograficky zachytené, sa označujú hviezdíčkom vnútri prázdneho znaku rovnakého tvaru. Ich podoba je potom jasne čitateľná v indexe materiálu patriacemu k otázke.¹³ Jednotlivé názvy s nemapovaným

bodům sítě, se dospělo k mapám symbolovým (značkovým), v nichž se lingvistický obsah zobrazuje souborem grafických prostředků. Velký důraz se přitom klade na hierarchické podání zobrazovaného materiálu, při němž jednotlivé symboly a vztahy mezi nimi vyjadřují vztahy v jazykovém systému. Tím se zvýrazňuje i kontinuita jazykových jevů a jejich souvislost v prostoru.“

¹² Aspoň stručne musíme spomenúť dva atlasové projekty z východoslovenskej jazykovej oblasti. Je to päťzväzkový *Lexičny atlas belaruskich narodnych havorak* (*Lexikálny atlas bieloruských nárečí*, 1993 – 1998). Atlas je spracovaný ako značkový s jednofarebnými symbolmi a stručné komentáre sú v publikácii na začiatku pred mapovou časťou. Trojzväzkový *Atlas ukrajins'koji movy* (*Atlas ukrajinských nárečí*, 1984 – 2001) je koncipovaný tak, že každý diel kartografuje iba jednu časť ukrajinského územia, na prezentáciu jazykového materiálu sa používajú farebné značky. Súčasťou každej publikácie sú stručné komentáre.

¹³ Napr. na mape č. 3 (spoluautorky T. I. Vendinová, T. V. Gablinová, M. E. Ščerbakovová, s. 30) je kartografovaných 7 lexém, ktorými sa v ruských nárečiach označuje význam „listnatý les“. Červeným kosoštvorcom sú zobrazené lexémy s koreňom *лѣст-*. Výplňou časti znaku, ktorá je rovnakej farby, sú

koreňom sa označujú hviezdíčkou pri čísle alebo tildou odkazujúcou na materiálový index (LARNG, s. 8).

Jednou z rozhodujúcich fáz v procese prípravy atlasového diela je výber kartografovaných lexém. V atlasových prácach prevažoval dosiaľ diferenčný prístup. V ASJ IV sa kartograficky nespracúvali mapy, pri ktorých sa získal rovnaký údaj z celého územia Slovenska (išlo napr. o výrazy *dúha*, *kosa*, *hrable*, *plytký* a pod.), a takisto sa nemapovali tie slová, pri ktorých by „pre nadmernú lexikálnu a slovo-tvornú variabilitu vznikla neprehľadná, zle čitateľná mapa“ (ASJ IV-2, s. 20). Podobný prístup zvolili aj autori ČJA.¹⁴ Prednostne sa teda v rôznych typoch atlasov spracúvali rozdielne lexémy, ktoré pomenúvali rovnaké predmety, činnosti, javy typické pre danú oblasť, alebo tie, ktoré tvorili jasne vymedzený areál.

LARNG sa v tomto smere vybral novou cestou. Ako napísala v jednej zo svojich štúdií vedecká redaktorka tohto diela Tatiana I. Vendinová, „[o]rientáciu na systémový prístup v lingvogeografickej projekcii nárečovej lexiky si vyžiadala na jednej strane súčasná metodika výskumu slovnej zásoby teritoriálnych nárečí a na druhej strane požiadavky samotnej lingvistickej geografie, keďže objektom kartografovania nie sú odlišnosti, ale systémové javy“ (Vendina, 2013, s. 103; preklad Ľ. D.).

Predstavovaný zväzok *Rastlinstvo* obsahuje vyše 210 máp, ktoré, ako vravia autori v úvode, majú za úlohu lokalizovať v priestore variantné základné ohniská jednej z najstarších nominačných oblastí lexikálneho systému ruských dialektov, ktorý je spojený s predstavami nositeľov nárečia o okolitej prírode (s. 7). Mapy prezentujú lexiku rôznych tematických okruhov.

V LARNG sú rozsiahlo zastúpené názvy rôznych typov lesných porastov vrátane všeobecného názvu lesa, napr.: ‚veľký les‘, ‚malý les‘, ‚zdravý les s vysokými rovnými stromami vhodnými na stavebný materiál‘, ‚chorý les s nízkymi krivými stromami nevhodnými ako stavebný materiál‘, ‚les vyvrátený búrkou‘, ‚les so stromami uschnutými na koreňoch‘, ‚mladý les so stromami rôznych druhov‘, ‚les rastúci na mokradi‘, ‚les rastúci na brehoch riek a jazier‘, ‚listnatý les‘, ‚ihličnatý les‘, ‚zmiešaný les‘ atď.¹⁵ Kartografujú sa i názvy niektorých miest v lese, napr.: ‚poľana‘, ‚priesek‘, ‚časť vyrúbaného lesa‘, ‚vyhorené miesto v lese‘, ‚miesto, kde rastie veľa hribov‘, ‚luh s bohatstvom tráv‘ a veľa ďalších. Máp, ktoré zachytávajú pome-

odlišené rôzne slovotvorné varianty: *листвá*, *лиственник*, *листвя́ник*; *листвя́к*. Slovotvorné deriváty *листвёнь*, *листвя́нка*, *ли́стник*, *листо́вник*, ktoré majú po jednom výskyte, sú na mape zobrazené čiernym kosoštvorcom s hviezdíčkou vnútri. Keďže znak je pre všetky rovnaký, konkrétnu lexému možno zistiť v indexe materiálu a v komentári k mape.

¹⁴ „Prednost se dávala mapám s jasným areálovým členěním, které přispívají k poznání lexikální diferenciace českých nářečí. Stranou se tedy nechávaly rozdíly nepodstatné (např. podružné rozdíly hláskoslovné) a taková mapová zobrazení, na nichž je nářeční členění vlivem pokročilé nivelizace už úplně zastřeno nebo kdy se sledované diferenční jevy uchovávají jen v nevýrazných, nepatrných zbytcích. Nevhodné jsou také položky s velkou variabilitou, jež je častá zvláště u výrazů expresivních, a případy, kdy výsledný obraz na mapě je zeměpisně málo vyhraněný nebo příliš komplikovaný“ (ČJA 2, s. 26).

¹⁵ Preklad uvádzaných významov v príspevku Ľ. D.

novania rôznych typov lesa, je vyše 30, celkovo sa k tomuto okruhu viaže približne 50 máp. Dotazníkových otázok je menej, asi 40, lebo jednotlivé otázky sa často spracúvajú na viacerých typoch máp.

Ďalší okruh tvoria názvy stromov a ich častí, napr.: ‚veľký rastúci strom‘, ‚malý rastúci strom‘, ‚vrcholec stromu‘, ‚vetva‘, ‚listie‘, ‚košatý strom‘, ‚hnílý strom‘, ‚bútľavý strom‘, ‚strom vyvalený s koreňom‘, ‚krivý strom‘, ‚strom zlomený búrkou‘, ‚suchý strom‘, ‚spadnutý strom‘, ‚suchý vrcholec stromu‘; jednotlivé druhy stromov a ich plody: ‚breza‘, ‚vŕba‘, ‚osika‘, ‚lieska‘, ‚jelša‘, ‚divá lesná jablňo‘, ‚vtáčia čerešňa‘ atď.; ‚brezová voda‘, ‚živica‘, ‚kôra stromov‘. Máp, na ktorých sa kartografujú pomenovania stromov, ich častí a ich rôznych druhov, je v LARNG 65 a viažu sa k vyše päťdesiatim otázkam.

V LARNG sa kartografujú tiež názvy kríkov, napr.: ‚borievka‘, ‚šípka‘, ‚lieska‘ a pod.; pomenovania pre ‚hustý porast kríkov‘; názvy tráv, burín, kvetov a bylín, napr.: ‚tráva rastúca na močaristých miestach‘, ‚ostrá, pichľavá tráva‘, ‚ľubovník‘, ‚žihľava‘, ‚palina‘, ‚šťavel‘, ‚deväťsil‘, ‚konopa‘, ‚ďatelina‘, ‚lopúch‘, ‚mlieč‘, ‚repík‘, ‚nevädza‘, ‚harmanček‘, ‚zvonček‘, ‚konvalinka‘, ‚púpava‘, ‚skorocel‘ atď.; názvy rastlín a ich plodov, napr.: ‚brusnica‘, ‚černica‘, ‚čučoriedka‘, ‚jahoda‘, ‚kľukva‘, ‚nezrelý zelený plod‘ ap., a napokon aj názvy húb: ‚huba všeobecne‘, ‚jedlá huba‘, ‚nejedlá huba‘, ‚biela huba‘, ‚masliak‘, ‚muchotrávka‘, názvy miest, kde rastú, a jedál z nich. K tomuto okruhu je spracovaných takmer 100 máp (98), dotazníkových otázok je 66. Veľkou podskupinou sú názvy kvetov a liečivých bylín (30 máp) a takisto názvy jednotlivých druhov húb (31 máp).

LARNG obsahuje viaceré typy máp – lexikálne, sémantické, lexikálno-slovotvorné, slovotvorné, motivačné a nominačné – spracované podľa jednotnej štruktúry. Ku každej mape s legendou je priradený kompletný materiálový index¹⁶ a rozsiahly komentár¹⁷ typizovaný pre všetky mapy atlasu. Jeho obligátnou súčasťou je objasnenie problematiky mapy, charakteristika kartografovaného materiálu a tých nárečových rozdielov, ktoré sa prezentujú na mape, súčasťou sú aj komentáre poukazujúce na názvy vzbudzujúce pochybnosti, ďalej názvy, ktoré autori z rôznych príčin vyradili, poznámky explórátorov k niektorým formám a ďalšie informácie. Záver komentárovej časti tvorí všeobecná charakteristika materiálu s určením areálov kartografovaných lexém.

Inovatívnu súčasťou LARNG, ktorú by sme chceli vyzdvihnúť, je vetný ilustračný materiál,¹⁸ ktorý umožňuje vidieť fungovanie skúmaných lexém v kontexte,

¹⁶ V súlade s ruskou tradíciou sa uvádza v súčasnej ortografii so zachovaním iba tých fonetických osobitostí, ktoré sa lexikalizovali

¹⁷ Nasleduje ešte abecedný zoznam kartografovaných slov, ktorý v inej podobe umožňuje vidieť prepojenosť jednotlivých lexém s konkrétnym areálom či areálmi a predovšetkým jednotlivými skúmanými bodmi. Na záver sú v LARNG zaradené ešte indexy nemapovaných slov (15 indexov) a úplný index kartografovaných slov.

¹⁸ V procese vzniku koncepcie atlasových projektov jestvujú aj styčné body, inšpirácie či rovnaké riešenia, napr. LARNG podobne ako SJA prináša kompletný index nárečového materiálu ku každej

v živej reči, no jeho mimoriadna dôležitosť sa ukazuje predovšetkým pri potvrdzovaní takzvaných „neočakávaných významov“ niektorých slov. V lexikálnej mape č. 1 (jej autorkami sú T. I. Vendinová a G. M. Kurbangalejevová, s. 20 – 22), ktorá skúma všeobecné pomenovanie lesa, sa popri pomenovaniach *лес*, *роща*, *ляд*, *лядіна*¹⁹ vyskytujú na rozsiahlom území aj slová *дубрава*, *дуброва* a *бор*. Ilustračný materiál (viazaný na konkrétne miesta podľa bodovej siete, ktoré tu neuvádzame) ich vo význame ‚les všeobecne‘ jednoznačne potvrdzuje, napr.: *У нас в дубраве-то разные деревья растут*; *У дубраве всяки дерева растут*; *Дубрава-то лес по-разному называют*; *Да, дуброва у нас вон на бугру, да и повсюду*; *Бор – всякий густой лес, не только хвойный*; *Бор – любой лес*.

Prakticky všetky mapy LARNG predstavujú lexikálne nárečové rozdiely. Všeobecný názov lesa sa kartografuje v ASJ, ČJA i v SJA. V ASJ IV sú pre ‚starší lesný porast‘ zachytené predovšetkým pomenovania *hora* (v stredoslovenských a v časti západoslovenských nárečí); *háj* (sporadický výskyt v oblasti juhozápadného Slovenska, kde sa nevyskytujú ihličnaté lesy, slúži na pomenovanie agátového alebo listnatého lesa); lexéma *les* (je charakteristická pre východoslovenskú nárečovú oblasť a v podobe *les* sa vyskytuje v najjužnejšej časti západoslovenských nárečí); *bor* v nesúvislej oblasti na Záhorí sa vzťahuje obyčajne na borovicový les (ASJ IV-1, s. 53; ASJ IV-2, s. 60). V ČJA 2 (porov. s. 179 – 182) sú kartografované tri základné areály, najväčší areál tvorí oblasť s pomenovaním *les*; *háj* a *hora* boli zaznamenané paralelne s lexémou *les*. Podoba *háj* tvorí ucelenú oblasť na severe územia (širšie Podkronošie a Podještědsko), vyskytuje sa aj v severozápadnej časti stredočeských nárečí a na Morave; pomenovanie *hora* je rozšírené na východných hraniciach (Vlašsko a kopaničiarske nárečia severne od Kyjova).

Zaujímavé je porovnanie geografickej situácie ruských pomenovaní s významom ‚les vo všeobecnosti‘, ako ju kartograficky prezentuje 3. zväzok lexikálno-slovtvornej série SJA,²⁰ s obrazom, ktorý o tomto jave podáva LARNG. V oboch atlasoch dominuje slovo *les* – v SJA sa vyskytuje prakticky na celom mapovanom území Ruska, rovnoznačný výraz *la'd'ina* tvorí mikroareál iba v leningradskej oblasti, názvy *le's'ina*, *taj'ga*, *pus'tyn'a* sú doložené ako ojedinelé.

V LARNG je geografický obraz oveľa pestrejší. Lexémy *дубрава*, *дуброва* sú známe v celej európskej časti Ruskej federácie zvyčajne paralelne popri lexéme *лес*. Ostatné slová tvoria o niečo menšie areály. Lexéma *бор* sa vyskytuje v západnej skupine stredoruských nárečí, východnej vladimírsko-povolžskej nárečovej skupine a mik-

mape s výnimkou niektorých máp double, ktoré sú založené na rovnakom východiskovom materiáli. Zároveň sa autori atlasov usilujú priniesť (najmä v novších atlasových dielach) namiesto strohých (zvyčajne fonetických) prepisov nárečových lexém nejaké spojenie medzi slovom a živým prejavom. ČJA napr. pripája zvukové nahrávky na dvoch CD posledného zväzku. LARNG zasa týmto spôsobom do istej miery prepája atlasový a lexikografický prístup.

¹⁹ Ako jednotlivé názvy sú zachytené pomenovania *гай*, *нива*.

²⁰ Lexikálna mapa č. 375 ‚les‘, s. 48 – 49. Doklady nechávame v prepise, ako je zaužívaný v SJA.

roareály jej výskytu nachádzame v južnoruských smolenských, orlovských a tulských nárečiach. Lexémy *ляд*, *лядина* tvoria mikroareály v leningradskej a pskovskej oblasti. Lexéma *роуца* je rozšírená v severoruských (jaroslavských a permských), v stredoruských (pskovských a vladimírsko-povolžských) a tiež v južnoruských (orlovských a tulských) nárečiach. Okrem spomínaných lexém sú v indexe materiálov a v komentároch uvedené ďalšie jednotlivé názvy (napr. *заї*, *нїва*) s nemapovanými koreňmi a takisto sa upozorňuje na nepresvedčivý materiál, ktorý nebol podporený spoľahlivým ilustračným materiálom alebo nezodpovedá téme mapy (ide o veľké množstvo materiálu, ktorý je v komentároch doložený aj s areálovým ukotvením).

Pri lexikálnych mapách sa ukazuje v plnom rozsahu bohatstvo nárečových prostriedkov, ktorými sa vyjadruje nejaký význam, pomenúva istá realia. Sémantické mapy odкрývajú bohatstvo nárečí akoby z opačného pólu (od slova k významu) a umocňujú už častejšie spomínaný systémový prístup LARNG k výskumu nárečovej lexiky. Prezentujú vývin sémantickej štruktúry výrazu z geografickej perspektívy. Napr. sémantická mapa č. 2 (spoluautorky T. I. Vendinová, T. V. Gablinová, M. E. Ščerbakovová, s. 23 – 28), kartografujúca významy slova *дыбáва*, je pre bohatstvo materiálu doplnená dvomi mapami double²¹ so spoločným komentárom. Na základnej mape sa kartografuje sémantická opozícia *les – miesto – tráva*. Prvá zdvojená mapa predstavuje 11 významov slova les (medzi nimi pochopiteľne ‚dubový les‘, ale aj ‚ihličnatý les‘, ‚listnatý les‘, ‚hustý, nepriechodný les‘, ‚starý les‘, ‚jelšový les‘, ‚brezový les‘ atď.). Druhá mapa double kartografuje 4 významy: ‚lesná čistina, poľana‘; ‚okraj lesa‘; ‚lesná lúka – kosienka‘ a ‚osada, samota v lese‘. Na základe analýzy materiálu a jeho areálového výskytu predpokladajú autorky mapy nasledujúci sémantický rozvoj: ‚les‘ – ‚listnatý les‘ – ‚druhovú názvy lesa‘ – ‚tráva‘ – ‚kosená plocha‘ – ‚osada‘.

Materiál LARNG poskytuje aj dostatočne obsiahlu možnosť predstaviť nielen lexikálnu a sémantickú diferenciáciu ruských dialektov. Ďalšími typmi máp prezentovanými v prvom zväzku LARNG sú lexikálno-slovotvorné a slovotvorné mapy.²² Pravdaže, lexikálne a slovotvorné rozdiely nachádzame v rôznej miere (v komentároch) prakticky pri všetkých mapách LARNG, kde sa postupne poukazuje na jednotlivé úrovne lexikálnych, slovotvorných alebo lexikálno-slovotvorných rozdielov. Mapa č. 93 (autorka E. P. Osipovová, s. 354 – 358) je jednou z tých, ktoré sú venované lexikálno-slovotvorným rozdielom v ruských nárečiach. Sledujú sa na nej obmeny v dvoslovných pomenovaniach predmetu vyrobeného z brezovej kôry so slovotvornými koreňmi, *берез-* a *берест-/берец-* v atributívnej časti: *березовый*, *берёзовый*, *березяной*, *берестёный*, *берестовой*, *берестовый*, *берёстовый*,

²¹ Termín „mapa double“ alebo zdvojená mapa sa používa aj v SJA na označenie máp, ktoré pre prehľadnosť prezentujú iba istú časť z celkového materiálu.

²² Materiál k slovotvorným mapám osobitne neuvádzame. Považujeme za dostatočnú jeho reprezentáciu pri lexikálno-slovotvorných mapách. A takisto berieme do úvahy, že napr. pri slovotvornej mape č. 6 (s. 40 – 46) ‚les, háj s prevahou stromov rovnakého druhu (breza, smrek, dub, lipa, osika, borovica, jedľa...)‘ len index materiálov zaberá 5 strán.

поделочный лес, so sémou ,vhodný ako stavebný materiál‘: *доброе дерево, добрый лес, хороший лес, богатый лес, отборный лес*), **relačný príznak** (odkazujúci na druh stromov v lese: *бор, боровина, боровой лес*) a **príznak podobnosti** (les sa metaforicky pripodobňuje k nejakému známemu predmetu, napr.: *грива, стрельник, свечной лес*). Samozrejme, že zoznam príkladov ku kartografovaným príznakom nie je zďaleka úplný. Pritom ide o motivačnú mapu, kde autorka v komentári konštatuje pomerne chudobný inventár jednoslovných názvov i motivačných príznakov.²³ Motivačné mapy sú doplnené indexom motivačných príznakov.

Hoci v dotazníkovom výskume pre LARNG nie sú otázky špeciálne zamerané na gramatické rozdiely, predsa istým spôsobom sprevádzajú lexikálny materiál a na viacerých mapách dostávajú priestor. Napr. na double mape k lexikálnej mape č. 146 ,palina‘ sú predstavené rozdiely lexém *полын* a *попынь*, ktoré v ruských nárečiach môžu byť mužského i ženského rodu, čo opäť dobre dokladá ilustračný materiál: *Силов нету огород образить – вот один попынь горький растёт; Горькая попынь растёт в саду у меня*. Rodové rozdiely možno sledovať aj v komentároch k mape č. 37 ,strom vyvrátený s koreňom‘ (*корч – корча*), k mape č. 91 ,brezová kôra‘ (*бе́рест, берестá a берестó*) atď.

Na záver možno konštatovať, že stupeň lexikálnej a slovotvornej diferenciácie ruských nárečí je rôzny. Niektoré mapy sú až mozaikovito členené, takže sú sprevádzané dvomi i tromi mapami double umožňujúcimi vyčlenením iba istých opozícií zvýrazniť ich areály, ktoré pri komplexnom pohľade zostávajú zastretejšie. Iné mapy sú v tomto ohľade menej členité a areály sú na nich čitateľnejšie. Autori predpokladajú, že systémový prístup pri kartografickom spracovaní nárečovej lexiky odкрýva pred domácimi dialektológmi väčšie možnosti vytvoriť objektívny obraz nárečovej diferenciácie súčasných ruských dialektov.

Predstavovaný zväzok LARNG *Rastlinstvo* je nielen prvým zväzkom z plánovaného radu mnohých ďalších, ktorý prináša množstvo cenného materiálu v geografickej projekcii. Je aj novým krokom v slovanskej lingvogeografii a zároveň nadväzuje na najlepšie tradície ruskej i medzinárodnej atlasovej produkcie. Systémový prístup k spracovaniu lexikálneho materiálu, kompletne indexy a dôkladné komentáre osvetľujúce materiál z rôznych hľadísk, analýza a interpretácia materiálu z rôznych aspektov vytvárajú dobrý základ na prehĺbené skúmanie ruských nárečí i v sla-

²³ Poukazuje pritom na zistenie T. I. Vendinovej o prevahe kognitívno-pragmatického aspektu v nominácii lesa, lebo lexikálne a slovotvorne sa označuje to, čo nezodpovedá norme, je odchýlkou od normy. To je dôvodom, že sa pomocou slovotvorných prostriedkov realizujú skôr negatívne príznaky pri názvoch lesa, o čom svedčí nielen množstvo a skladba odvodením, no nezriedka aj ich neprítomnosť pri označovaní kladného príznaku, preto sa pri opise zdravého silného lesa najčastejšie využívajú opisné konštrukcie. Materiál svedčí o tom, že význam ,zdravý les s vysokými rovnými stromami vhodnými na stavebný materiál‘ sa vyjadruje opisnými atributívnymi konštrukciami, čo osobitne vyniká pri porovnaní tejto mapy s mapou venovanou názvom ,chorého lesa s nízkymi krivými stromami nevhodnými ako stavebný materiál‘ (porov. s. 78).

vistickom rozmere. LARNG je impulzom na vznik porovnávacích a syntetizujúcich prác, impulzom v ďalšom rozvoji lingvogeografie i vo výskume nárečovej lexikológie a procesov nominácie v jazyku.

Na záver ešte jeden dôležitý postreh v čase stále častejšie sa opakujúcich predpokladov o zániku, nivelizácii či iných procesoch v dialektoch. Autori LARNG v predhovore (s. 10) poukazujú na to, že nárečový obraz, ktorý nachádzame na mapách atlasu, nás núti zamyslieť sa nad príčinami stability dialektizmov v podmienkach procesov sociálnej integrácie prebiehajúcich vo všetkých slovanských dialektoch, pretože materiál atlasu významne upravuje lingvistické predpovede o vymieraní dialektov.

Bibliografia

Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť prvá. Mapy. Zost. A. Habovštiak. Bratislava: Veda 1984. 464 s.

Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť druhá. Úvod – komentáre – dotazník – indexy. Zost. A. Habovštiak. Bratislava: Veda 1984. 368 s.

Atlas ukrajins'koji movy. 1 – 3. Eds. I. G. Matvijas (1, 3), J. V. Zakrevs'ka (2), A. M. Zales'kij (3). Kyjiv: Naukova dumka 1984 – 2001.

Český jazykový atlas. 1 – 6. Eds. J. Balhar – P. Jančák (1 – 2). Praha: Academia 1993 – 2011.

FERENČÍKOVÁ, Adriana: Lexsičeskij atlas russkich narodnych govorov. Probnjyj vypusk. (rec.) In: Slavica Slovaca, 2006, roč. 41, č. 2, s. 181 – 184.

CHOCHOL, Martin: 55 rokov prác na Slovanskom jazykovom atlase. In: Prirodzený vývin jazyka. Jazykovedné štúdie. 32. Eds. K. Balleková – Ľ. Králik – G. Múcsková. Bratislava: Veda 2015, s. 153 – 160.

Lexičeskij atlas russkich narodnych govorov. Tom 1. Rastiteľnyj mir. Ed. T. I. Vendina. Moskva – Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Nestor-Istorija 2017. 736 s.

Lexičny atlas belaruskich narodnych havorak. 1 – 5. Eds. M. V. Biryła (1 – 2), J. F. Mackevič (1 – 6). Minsk: Instytut movaznavstva imia Jakuba Kolasa ANB 1993 – 1998.

Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Serija lexiko-slovoobrazovatel'naja. Vypusk 3. Rastiteľnyj mir. Red. A. I. Padlužny. Minsk: Instytut movaznavstva imia Jakuba Kolasa ANB 2000. 164 s.

RIPKA, Ivor: Celokarpatský dialektologický atlas – významné dielo slovanskej a svetovej lingvistiky. In: Slavistika v premenách času (štúdie z jazykovednej a literárnovednej komparatistiky). Slavistický zborník 1. Zost. J. Dudášová. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2009, s. 33 – 49.

VENDINA, Tatiana Ivanovna: Lexičeskij atlas russkich narodnych govorov i princip sistemnosti v lingvogeografičeskoj projekcii lexiki. In: Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija. Sbornik naučnych trudov. Ed. T. I. Vendina. Moskva: Institut russkogo jazyka RAN 2013, s. 102 – 119.